

ӘӨЖ 811.512.1

МРНТИ 16.21.07

DOI 10.56525/CGDQ5635

ҚЫТАЙ ЖЫЛНАМАЛАРЫНДАҒЫ ТҮРКІЛІК ТОПОНИМДЕР

Қайрат Ғабитханұлы

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан

e-mail: Kayrat.g@mail.ru

Мақала ҚР ҒЖБМ грантымен қаржыландырылатын «BR24993043 «Қытай және өзге де Шығыс елдері дереккөздеріндегі көне түркі топонимдері – қазіргі түркі интеграциясының түп негіздерінің бірі: тарихи-этимологиялық, лингвистикалық көрінісі» тақырыбындағы нысаналы-бағдарламалық жоба аясында жазылды.

Аннотация. Қытай жылнамаларының Орта Азияға қатысты деректер осы уақытқа дейін күллі зерттеушілердің өз тұжырымдарын басқаларға дәлелдейтін басты уәжі болып келеді. Өкініштісі, Қытай жылнамаларындағы түркілік ономастикалық атаулардың біразының қалай оқылатындығы бүгінде белгілі болса да тарихшыларымыз ғылымның лингвистикалық жағын ескерместен тарихына ғана мән беруде. Ономастикалық атауларды қолдану белгілі бір жүйеге түспеген. 19 ғасырдың соңында орыс және батыс ғалымдары жасаған аударма, реконструкция сол күйінде қабылдануда. Зерттеуде қытай тарихнамаларындағы қытай иероглифтерімен хатқа түскен түркі халықтарына тән ономастикалық атаулардың ерекшеліктері, оларды аудару мен реконструкциялау мәселелері қарсырылған.

Ономастикалық атаулар, яғни ру-тайпа, ел, ұлыс аттары, кісі есімдері, атақ-лауазым атаулары мен жер-су аттары халықтың ежелгі тарихымен тығыз байланысты. Сондықтан да ол тіл ғылымының ғана емес. тарих ғылымының да зерттеу нысаны болып саналады. Белгілі бір халыққа тән ономастикалық атауларды зерттеуде әдетте сол халықтың тілі мен тарихына көңіл бөлуден тыс оның географиялық қоныстануы мен тарихтағы көші-қон жағдайына, өзге халықтармен мәдени, сауда-саттық т.б. байланыстарына, діни наным-сенімдеріне, өз тілінен тыс өзге де қолданған тілдері мен жазуларына, тілдің фонетикалық өзгерістері т.б. мәселелерге де жан-жақтылы көңіл бөлінгені жөн.

Түйін сөздер: қытай жылнамалары, түркі топонимдері, иероглиф, дереккөздер, тарихнама, реконструкция.

Кіріспе. Қытай жылнамаларындағы түркілік ономастика бүгінге дейін әр түрлі аударылып, реконструкцияланған, ғылыми әдебиеттер мен оқулықта бірізділік сақталмаған. Қытай тарихнамаларындағы қытай иероглифтерімен хатқа түскен түркі халықтарына тән ономастикалық атауларды зерттеу, жүйелеу тіл ғылымы үшін ғана емес, тарих ғылымы үшін де аса маңызды.

Қытай тарихнамаларындағы қытай иероглифтерімен хатқа түскен түркі халықтарына тән ономастикалық атаулардың ерекшеліктері, оларды аудару мен реконструкциялау мәселелері отандық ғылымда қарастырылмаған тың тақырыптардың бірі. Мұндай зерттеулердің болашақта тіл ғылымы үшін де, тарих ғылымы үшін де берері зор.

Түркологиялық зерттеулерде ежелгі түркі ономастикасы мәселесі - бірнеше ғасыр бойы ғалымдар назарын аударып келген күрделі тақырыптардың бірі. Оның басты себебі түркі халықтарына байланысты тарихнамалар мен бастау хаттардың көбісінің византия, армян, араб-парсы, грек, қытай т.б. тарихшыларының тілінде жазылғандығында. Мәселен, бізге белгілі бір ғана “Ғұн ” (бізше күн) атауын қытайлар — *ху* 胡/*сюнну* 匈奴; гректер — *χοινωί*; латын — *chunni*/ *hunni*; батыс елдері — *huns*; орыстар — *хинну* /*гунну*/ *сюньну*; түркі халықтары және басқалар да - *гұн* / *гүн* / *хун* / *хұн* / *гұн* т.б. үлгісінде хатқа түсіріп жазып

келген. Сол сияқты “Түрік” атауын VI-X ғ. аралығындағы жазба ескерткіштерде қытайша 突厥 *tu jue* (t, uat kiwb) ескі қытай тіліндегі оқылуы — *turkut* деп, арабша — *түрк* (6 ғасыр); грекше — *тобрыхос* (6 ғасыр соңы); сирияша — *turkaje* (6 ғасыр соңы); санскритше — *turuzka*; пракритше — *turukka* (6 ғасыр); көне түркіше — *turk* (7-8 ғасырлар); орта ғасырлық парсыша - *turk* (8 ғасырдың орта шені); соғдыша - *turk* (9 ғасырдың басы); тибетше – *druе, dru-gu*, (8-9 ғасырлар); одинша — *trruki, tturki* (7-10 ғасырлар) т.б. үлгілерде хатқа түсірген. “Ғұн” және “Түрік” атауын басқалар қай үлгіде жазсын, бұл бізге белгілісі ғана, осының өзінен ғана мәселенің күрделігін көреміз.

Қытайдың “24 тарихындағы” Орта Азия мен түркілерге қатысты жылнама-шежірелер бірнеше ғасыр бойы әлем түркологтарының назарын өзіне аударып келеді. Сол деректер негізінде тарихтың көптеген ақтаңдақ беттері толықтырылды да. Бірақ десе де бізге белгісіз анықталмай жатқан тұстары да жетерлік. Атап айтқанда, Қытай жылнамаларындағы ономастикалық атауларды қалай оқу, реконструкциялау мәселесі әлі шешімін таппай келе жатқан қиын түйіндердің бірі.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысының нәтижесіне жету жолында тарихи-географиялық, тарихи-салыстырмалы, тілдік анализ, топонимикалық және этимологиялық талдаулар жасалды. Қытай иероглифінен кирилл әрпіне тікелей аударамалау, бір тілден екінші тілген аудару, яғни транслитерация әдісі де пайдаланылды.

Зерттеу нәтижелері

Қытай жылнамаларының Орта Азияға қатысты жерлері ең алғаш Бичуриннің орысша аудармасымен (1851) және француз ғалымы Э.Шаванның французша аудармасымен (1880-1970) жарық көріп, Европа елдеріне таныс болды. Әрі бұл аудармалар осы уақытқа дейін күллі зерттеушілердің өз тұжырымдарын басқаларға дәлелдейтін басты уәжі болып келеді. Әрине, соған байланысты ондағы ономастикалық атауларда сол күйінде қабылдануда. Өкініштісі, Қытай жылнамаларындағы ономастикалық атаулардың біразының қалай оқылатындығы бүгінде белгілі болса да тарихшыларымыз ғылымның лингвистикалық жағын ескерместен тарихына ғана мән беруде. Ономастикалық атауларды қолдану белгілі бір жүйеге түспеген. Мәселен, ғылыми әдебиеттерде Ғұндардың алғашқы тәңірқұттарының бірінің аты 冒顿 (қазіргі оқылуы — *mao dun*) оны *Бодұн, Мөде, Моде, Маудун, Мете, Модо, Модэ, Мао-дунь* т.б. деп; 头曼 (қазіргі оқылуы — *tou man*) атын *Түмен, Тумын, Туман, Тоумэн* т.б. деп; Үйсін елінің басшысы 昆莫 (қазіргі оқылуы — *Kun mo*) *Күнби, Күнмо, Күнми, Күнбек, Гүнмо* т.б. түрінде жазылуда.

Тарихтан хабары жоқ оқырманды айтпағанда тарихшы мамандардың өзі шатасуы мүмкін. Басқа емес энциклопедиялық еңбектер мен оқу құралдарында да бірізділік жоқ. Ономастикалық атауларды қолданудағы міне осындай жүйесіздік пен дұрыс қолданбау мәселесі - отандық тарих ғылымындағы тарихшы ғалымдар мен тілші ғалымдардың бірлесіп шешуге тиісті мәселелердің бірі.

Қытай иероглифтері ерте ғасыр, орта ғасыр, таяу заман, қазіргі заман болып неше мың жылдық қолданыс барысында фонетикалық жақтан үлкен өзгерістерге ұшыраған. Көбінің жазылуы ұқсағанымен әр дәуірдегі оқылуында да үлкен айырмашылық бар. Оның үстіне қытай тілінің диалектілік парқы да орасан зор. Сонымен бірге қытай жазуы буындық — мағыналық жазу. Яғни бір иероглиф бір буын болып есептелінеді. Қазіргі қытай тілінде буын басында сүзілмелі ұяң дауыссыз “ғ” мен қатаң дауысты “қ” жоқ, ал көне қытай тілінде буын басында бұл дыбыстар болған. Сол сияқты буын соңында “g, k, d, t, p, m” дыбыстары қазіргі тілде болмағанымен, көне тілде буын соңында болған; көне қытай тілінде “г” дыбысы болмаған, оның орнына көбінде “п” кейде “л” дыбыстары қолданылған; қазіргі қосарлы әріппен таңбаланып жүрген тіл үсті қысаң дыбыстары “zh, ch, sh” болмаған. Олардың орнына “z, t, d” дыбыстары қолданылған; қазіргі “j, q, x” дыбыстары “h, k, g” түрінде дыбысталған т.б. [1]. Бұл айтылғандар мәселенің бір ғана жағы болса, екінші жағынан ежелгі түркілік этностардың тілінің фонетикалық ерекшеліктері бізге белгісіз, нақтылы емес. Оны

қойып, бізге белгілі деген 7-8-ғасырлардағы көне түркі ескерткіштерінің тілі мен қазіргі түркі тілдері арасындағы фонетикалық өзгерістердің өзі қаншама. Сондай-ақ 7-8-ғасырларда жазылған Орхон-Енисей ескерткіштері тілінің дыбыстық ерекшеліктері барлық түркілік этностарға ортақ норма болмаса керек. Кең байтақ түркі даласында диалектілік ерекшеліктер болғаны сөзсіз. Бұған және де осыларға әсер ететін өзгеде факторларды (дін, жазу, транскрипция т.б.) қосыңыз. Демек, мұның өзі қытай иероглифтерімен транскрипцияланған ежелгі ономастикалық атауларды келсін-келмесін қазіргі тұлғасындағы оқылуы бойынша алуға келмейтіндігін көрсетеді. Яғни бұдан шығатын қорытынды: қытай жылнамаларындағы ономастикалық атауларды аударып қолдануда оларды жылнамадағы дерек көзі бойынша әр дәуір бойынша сұрыптап, аталған сол дәуірдегі қытай тілінің фонетикалық заңдылығына сай оқып, транскрипция жасау, сонымен бірге оларды соған сәйкес түркі тілдерінің де ежелгі, орта ғасыр және бүгінгі дыбыстық және мағыналық ерекшеліктерімен салыстыра зерттеу, реконструкциялау қажеттілігін көрсетеді. Әрине оны және алтай тілі ұясындағы өзге тілдермен (монғол, манчжур) салыстыру, санскрит, араб-парсы, грек т.б. тілдердегі өзге де көне жазба деректерімен толықтыра түсу қажет.

Қытай жылнамаларындағы түркілік ономастикалық атауларды зерттеп қарастыру барысында қытайлар ономастикалық атаулардың бәрін бірдей дыбысталуы бойынша алмағанын яғни оның кейбірін мағынасы бойынша аударып алғанын, кейбірін жартылай мағыналық жартылай дыбыстық аудармамен бергенін байқаймыз. Мәселен:

1. Дыбыстық транскрипциямен берілгендері:

Аңыздарға қарағанда, қытай тілі сөздіктерінде қолданылатын 反切 fanqie (иероглифтердің дыбысталуын көрсететін әдістердің бір түрі), әдетте бір буынды бір иероглиф арқылы таңбаласа, кейде екі иероглиф арқылы бір буынды таңбалаған, яғни ежелгі санскрит тілінде жазылған будда *номдарын* қытай тіліне аудару барысында дыбыстық кірме сөздер осы әдіспен транскрипцияланылғаны анықталған. Әрине, кей жағдайда, мұның түркілік ономастикалық атауларды хатқа түсіруде де қолданылғаны анық.

Б.з.д. 2 ғасырдан б.з 3 ғасырға дейінгі аралықтағы қытай тарихнамаларында дыбыстық транскрипциямен хатқа түскен кейбір ғұн сөздері мен 5 ғ. - 10 ғ. аралығында хатқа түскен түркі сөздері:

Ғұн сөздері:

撑犁 қазіргі оқылуы cheng li, ежелгі оқылуы *dang lei*. Бұл мағыналық және дыбыстық жағынан “тәңрі” сөзіне жақын. 孤涂 қазіргі оқылуы *gu tu* бұрын *go to* немесе *gua ta* деп оқылған. Бұл сөз дыбысталуы жағынан түркінің *құт*, *құт(т)ы* сөзіне жақын болғанымен мағынасы жағынан кейбір түркі тілдерінде “бала, сәби” деген мағынада айтылатын *гөдек* (көдек) сөзіне жақын, яғни бұл қытайша бастау хаттағы 撑犁孤涂 (*dang lei gua tu*) *тәңір көдегі* сөзі *тәңірден туған, тәңір ұлы* дегенді білдіреді деп түсіндіреді. Біз қалыптасқан дәстүр бойынша бұрынғыша *тәңірқұт* деп атадық. Сол сияқты 祁连 *qi lian* Шулен. “Шулен адам”, “шүлен беру”, “шүлен тарату” дегендегі “шүлен”, “*qi lian*” яғни “шүлен”. Ғұндарша тәңірдің басқаша аталуы. Қытайдағы ғұндардың ежелгі жерінде “шүлен тауы” деген тау бар. 阎氏 *yan zhi* деп оқылып, ғұндар тәңірқұттың әйелін және күйеуге шыққан қыздарын осылай атаған, яғни көне түркідегі “қатұн” сөзі сияқты ғұн әйелінің мәртебесін білдіретін сөз. Бұл сөз дыбысталуы және әйел деген мағынасы жағынан “абысын-ажын” дегендегі “ажын” сөзіне жақын. Осы сияқты ежелгі оқылуы мен мағынасы жағынан сәйкес келетін қазір белгілі деген Ғұн сөздері: 单于 *danyu* дарқан; 烟支 *yanzhi* еңлік (өсімдік шөп); 居次 *juci* қыз; 当户 *danghu* тарқан; 经落 *jingluo* чиңрақ (көне. түркіде қылыштың бір түрі); 逗落 *duoluo* топырақ, мола; 欧脱 *ow to* отар (мал отары); 薄类 *boli bēpi*; 头曼 *touman* түмен; 仆谷 *bugu* бұғы; 秀支 *xiuzhi* сүгү, сүг (көне түркіше әскер) т.б. үлгісінде хатқа түскені белгілі болды[2] (Қ. Ғабитханұлы, 2001: 3-1366).

Түркі сөздері:

特勤 *Тегін*, қазіргі оқылуы *tejin*; 设 *shi*, *шад*; 颉利发 *jielifa*, *іртбер*; 侏斤 *yijin*, *іркін*; 炖吐 *tuntu*, *түрмін*; 梅录 *meilu*, *бұйрық*; 吐门可汗 *tumenkehan*, *Түмен қаған*; 薄类可汗 *polikehan*, *Бөрі қаған*; 乌介可汗 *wujiakehan*, *Үка қаған*; 乌介特勤 *wujiatejin*, *Үка тегін*; 可汗 *kehan*, *қаған*; 可敦 *kedun*, *қатұн*; 叶护 *yehu*, *ябғұ*; 阿拔 *aba*, *ана*; 莫贺 *mohe*, *баға*; 每与难支 *meiyunanzhi*, *бай инанишы (инал көне түркі “сенім”)*; 地略 *dilue*, *тірек*; 拽利 *zhuaile*, *ел*; *елші*; 达干 *dagan*, *тарқан*; 独呈 *tuchi*, *тұғшы* (ту ұстайтын, мәселен 独呈相温 *duchi xiangwen*, *тушы саңғұн*) т.б. үлгісінде хатқа түскен [3]

Бұл көрсеткендер көне түркі тіліндегі атақ-лауазымға байланысты қытай жылнамаларындағы ономастикалық атаулардың қазірге салыстырып оқып анықталғандарының бір бөлімі ғана, көріп отырғанымыздай олардың көбінің қазіргі оқылуы ежелгі дыбысталуынан өзгешерек болған. Бұларды біз тек мысал ретінде ғана көрсетіп отырмыз. Ескерте кететін және бір жағдай, қытайлар ономастикалық атауларға дыбыстық транскрипция жасаған кезде бір атауды дыбысталуы жақын ұқсамаған иероглифтермен әр түрлі транскрипциялаған. Мәселен: *Түмен* дегенді 头曼, 土门, 土曼; *Юежы* дегенді немесе *Натшелерді* 月氏, 禺氏, 和氏, 牛氏, 肉氏; *Біліг* дегенді 米里, 美犁, 密里; *Бұйрық* (Buuruq) дегенді 密禄, 密六, 媚禄; *Тегін* дегенді 特励, 狄银, 地因, 焯隐; *Арғын* дегенді 儿浑, 阿尔浑, 阿鲁虎, 阿鲁忽; *Бесбалық* дегенді 八失巴里, 别失巴里; *Баласағұн* дегенді 巴拉沙滚, 别刺撒浑; *Байырқу* (ру аты) дегенді 拔野古, 拔也古 сол сияқты *Талас* яғни *Тараз*, қаласының аты Ханнамада (Ханнама авторы Бангу, б.э. 7-8 жылы жазылып болған) 都赖, түрінде хатқа түссе Таң дәуірінде (618-907 жылдар) 坦罗斯, 塔拉寺, 塔刺思, үлгісінде хатқа жазылған [4]. Мұндай жағдай қытай иероглифтерімен хатқа түскен түркілік атауларды реконструкциялау жұмысын қиындататыны сөзсіз

2. Мағыналық аударма арқылы хатқа түскен ономастикалық атаулар.

Қытайлар болсын, көшпенділер болсын қажеттіліктен бір-бірінің тілдерін үйренгені анық. Қытай деректерінде олардың бәрінің өз ордаларында тілмаш яғни аудармашы (тілмаш лауазымы болған) ұстайтындығы жазылған. Деректерде Қытай жихангерлері мен елшілері көшпенділер жеріне келгенде қастарына сол елдің тілін жетік меңгерген тілмаштар ертіп жүрген. Тіпті қытай елшісі Жан Чиян ғұндарға келген бір сапарында онда қолға түсіп, ғұн әйеліне үйленіп он жылдай тұрып қалған. Сондықтан да қытайлар өз көршілерінің тілін жақсы білген деп айта аламыз. Жылнамалардағы көптеген түркілік ономастикалық атаулардың өз мағынасында баламасымен аударылып хатқа түскені де соның дәлелі болса керек. Мәселен. 左贤王 *сол білге хан* бұндағы 左 *сол* 贤 *білге* 王 *хан* деген сөздердің аудармасы. Сол сияқты 右贤王 *оңбілгехан*; 右大将 *оңсардар*; 左大将 *солсардар*; 左大都尉 *сол аға бас жасауыл*; 右大都尉 *оң аға бас жасауыл* т.б. Қытай деректерінде бұлардың бәрінің ғұндардың лауазым атақтары екендігі айтылған, сонымен бірге олардың орны қызметі көрсетілген. Өкініштісі, бұлардың кезінде ғұн тілінде қалай аталатындығын біз білмейміз. Сол сияқты қытай жылнамаларында ежелгі Үйсін елінің астанасы 赤谷 (қазіргі оқылуы *chí gu*) деп хатқа түскен (оның қазіргі орны туралы бірнеше пікір бар, яғни Текес өзенінің бойында; Ыстықкөлдің маңында т.б.). Бұл атауды зерттеушілер *Қызыл қорған*, *Қызыл қамал* деп аударып қолданып жүр. Яғни мұндағы 赤 *chí* біздің тілімізде қызыл дегенді 谷 *qorğan*, *қамал* деген мәнді білдіреді. Біздіңше, бұл расында да мағыналық аудармамен жасалған ономастикалық атау. Сол сияқты деректерде Үйсін астанасына жақын жердегі елді мекен 千泉 (қазіргі оқылуы *qian quan*) мағынасы *Мыңбұлақ*, яғни қытай тілінде 千 *qian* *мың* дегенді білдірсе 泉 *quan* *бұлақ* деген мәнді білдіреді. Қытай деректерінде ежелгі түркілердің өсіп-өнген жері: 金山 (қазіргі оқылуы *jīn shān*) екендігі айтылады. Яғни бұл кәдімгі *Алтай тауы* деген сөз. Мұндағы 金 *jīn* *алтын* мәнін білдірсе 山 *shan* кәдімгі *тау* деген сөз. Сол сияқты бізге таныс 天山 (Tian shan) Тянь-шань тауы. Түсініктірек болу үшін бұл атауға кеңірек тоқталып өтуді жөн көрдік.

Тянь-Шань (қаз. *Алатау*, *Тәңіртау* қырғ. *Ала-Тоо*, *Теңир-Тоо*; таж. *Тиён Шон*; қыт. 天山, пиньинь: *Tiānshān*; ұйғ. تەڭرىتاغ, *Тәңри тағ*, өзб. *Tyan Shan*, монғ. *Тэнгэр уул*) — негізінен орта азия жеріне орналасқан әлемдегі әйгілі тау сілемі. Тәңіртауы тау сілемдері — Қазақстан, Қызғызстан, Тәжікстан, Өзбекстан, Қытай (Қытайдың Шыңжаң ұйғыр автономиялы өлкесі) бес елдің жерінен өтеді.

Тәңір тауының айналасы ежелден қазіргі түркі тілдес халықтардың арғы ата-бабалары саналатын сақтар, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар және т.б көне түркі ру-тайларының құт мекені. Сандаған ғасыр тарих көшінде олар тау бауырлап, өзен жағалап, шөптің шүйінін қуалап, жыл мезгілі маусымға қарай қоныс алмастырып, көшпелі шаруашылықпен шұғылданды. Тәңір тауы олардың өмір сүруінің өзегі, қайнар көзі болды сол себепті де осы бір киелі тауды «тәңір тауы» деп атады. «Тәңіртауы» атауының бірінші сыңарындағы тәңір сөзі ежелгі шумер тілінде дингер – «құдай», «аспан», ғұн тілінде 撑犁 *chengli* ежелгі оқылуы *tengli* болып, «аспан», «құдай», «әмірші» мәніндегі сөз екені айтылса, көне түркі тілінде тәңгі сөзінің «аспан», «құдай», «әмірші», «билеуші» деген мағыналарға ие екені белгілі.

Ежелгі түркі мифологиясында Тәңір адамның, халықтың, мемлекеттердің, жалпы табиғаттың барлық болмысын анықтап, тағдырларын шешетін үлкен күш ұғымында беріледі. Тарихи деректерде көне түркілердің ата-бабалары саналатын ғұндар да «тәңір» деген құдайға табынған. Олардың бүкіл өмірі тәңіртауымен тығыз байланысты балғандықтан, тәңіртауына шексіз табынған. Тәңіртауын өзін асыраушы құдай, тағдырын шешетін тылсым күш деп түсінген. Сондықтан бұл тауды «тәріртау» деп атаған.

Тәңіртауының ежелгі аты б.з.д. 3 ғасыр мен 16 - ғасырға дейінгі дәуірлерде хатқа түскен қытайша жазба деректерінде кездеседі. Мәселен, қытайдың Шығыс және Батыс хан патшалығы дәуірі (б.з.д 206 жылдан б.з 220-жылдар) тұсында қытайлар тәңіртауын «бейшан» (北山 теріскейдегі тау) деп хатқа түсірсе, Вый, Жин, Оңтүстік-Солтүстік патшалықтар дәуірінде (б.з 220-589-жылдардағы) жазба тарихтарда «танханшан» (贪汗山 *tan han shan*) деп жазылған. Сүй патшалығы (581-618 жылдар) мен Таң патшалығы (б.з 618-907-жылдар) тұсындағы тарихнамаларда «байшан» (白山 *Baishan*), «шилуоманшан» (析罗漫山 *xi luo man shan*), «а хы тянь шань» (阿褐田山), «тянь шань» (天山) деген аттармен аталған. Суң патшалығы (618-1279 жылдар), Юан патшалығы (1271-1368 жылдар), Миң патшалығы (1368-1644-жылдар) тұсындағы тарихнамаларда 天山 (*tian shan*) «тяньшань» деп аталумен бірге, «тәңіртау» (腾乞里塔 *teng ge li ta*) деп дыбысталуы бойынша да хатқа түскен. Чиң патшалығы дәуіріндегі (1644-1911-жылдар) тарихнамаларда негізінен 天山 (*tian shan*) «тянь шань» деген атқа тұрақтаған.

Қытай тарихнамаларында «Тәңіртаудың» әр дәуірде әр түрлі дыбысталып немесе аударылып, ұқсамаған иероглифтермен хатқа түсуі, сол дәуірлердегі тарихи жағдаятпен тығыз байланысты болған еді. Қытайдың Таң патшалығы дәуірінде жазылған «географиялық баян» деген еңбекте «Тарихнама. Ли Гуаңли өмірбаны» деген тараушасындағы дереке сүйеніп: бейшан (北山) тауының басынан қыстада қар кетпейді, ғұндар оны Тәңіртау (天山 тяньшань) деп атайтын-делінген [5]

Ғұндар тіліне жататын біраз сөздер атақты қытай тарихшысы Сыма Чиянның (б.з.д 145-90 жылдар өмір сүрген) «Тарихнама. ғұндар баяны» ең алғаш хатқа түскен еді. Онда: «ғұндар тянь (天 тәңір, аспан) деген сөзді 撑犁 деп атайды» деп айтылған. 撑犁-дің ескі қытай тіліндегі дыбысталуы *teng li* болып, бұл дәл ғұнша «тәңір» деген сөздің қытайша дыбысталуы және қытай иероглифімен таңбалануы еді [Ғабитханұлы, 2001: 3-1366]. Демек, сонау ғұндар заманында да жыл санаудан бұрынғы үшінші ғасырларда тәңіртауды дәл бүгінгідей «тәңіртау» деп атаған. Ал енді «тарихнама» мен «ханнама»-ларда тәңіртауды кейде «бейшан» (北山 солтүстіктегі тау деген мағынада, кейде «наншан» (南山 оңтүстіктегі тау деген мағынада) деп дерекке алынуы, қытай саяхатшыларының батыс өңірге жасаған сапары тұсында, тәңір тауының, тарым ойпатының солтүстік тұсындағы

сілемін «бейшан» деп, оңтүстіктегі қарақұрым тауларын «нан шан» деп хатқа түсіруіне байланысты болса керек.

Ал енді Вый, Жин, Оңтүстік-Солтүстік патшалықтар дәуірінде (б.з.д 206 жылдан б.з 220-жылдар) Тәңіртаудың «тәнхәншан» (贪汗山 *tan han shan*) деп хатқа түсуі ежелгі түркі тіліндегі «тәңірхантау» деген сөзінің қытай иероглифтерімен аударма араласқан транскрипциялануы еді. Яғни, «тәңірхан» деген сөз 贪汗 *tan han* деген дыбыстық аудармамен түссе «тау» деген сөзді мағыналық аудармамен 山 (*shan*) деп алған. Тәңір тауының «хан тәңірі» атты биік шыңы бар екенін ескерсек осының бәрі тарихи деректермен сәйкесіп тұрғандай.

Ал енді «а хы тянь шань» (阿揭田山 *fa he tian shan*) деген сөз түрікше «ақ тәңіртау» деген сөздің қытайша иероглифпен аударма араласқан транскрипциялануы еді. «Байшан» (白山 *bai shan*) сөзі болса түрікше «ақ тау» деген сөздің төте қытайша аудармасы еді. «Ақ тау» дегендегі «ақ» сөзінің және бір мағынасы ежелгі тілімізде «батыс» деген мағынада жұмсалғанын, сонымен бірге тәңір тауы болса сол тұстағы қытайлар үшін расында олардың батысына орналасқанын, Орта Азия өңірін қытай деректерінде «батыс өңір» (西域 *xi yu*) деп жазып келгенін ескерсек, бұл айтқан сөзіміз дәлелдене түседі. Оның үстіне Қытай тілінде де бай (白 *bai*) яғни «ақ» сөзінің батыс деген мағынасы бар.

Тәңіртау туралы қытай тарихнамаларында кезесетін деректер, олардың түрлі иероглифтермен хатқа түскеніне және дыбысталуының бір-бірінен қалай парықталуына қарамастан, тоқ етері, оның бәрі ғұн тіліндегі «тәңір» деген сөзбен байланысты екені белгілі болып отыр. Бұл айтылғандар әрі тарихи фактілерге де сай келеді. Өйткені жыл санаудан бұрынғы үшінші ғасырдың алды-артында тәңіртау өңірі ғұн империясының территориясында орналасқан. Тәңір тауының айналасы ежелден қазіргі түркі тілдес халықтардың арғы ата-бабалары саналатын сақтар, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар т.б көне түркі ру-тайларының құт мекені. Сандаған ғасыр тарих көшінде олар тау бауырлап, өзен жағалап, судың тұнығын, шөптің шүйгінін қуалап, жыл мезгіліне қарай қоныс алмастырып, көшпелі шаруашылықпен шұғылданды. Тәңір тауы олардың өмір сүруінің өзегі, қайнар көзі болды, сол себепті де осы бір киелі тауды «тәңір тауы» деп атады. «Тәңіртауы» атауының бірінші сыңарындағы «тәңір» сөзі ежелгі шумер тілінде дингер – «құдай», «аспан», ғұн тілінде 撑犁 *chengli* ежелгі оқылуы *tengli* «аспан», «құдай», «әмірші» мәніндегі сөз екені айтылса, көне түркі тілінде тәңгі «аспан», «құдай», «әмірші», «билеуші» деген мағыналарға ие болған. Оның себебі, ежелгі түркі мифологиясында «тәңір» адамның, халықтың, мемлекеттердің, жалпы табиғаттың барлық болмысын анықтап, тағдырларын шешетін үлкен тылсым күш.

Тарихи деректерде көне түркілердің ата-бабалары саналатын ғұндар да «тәңір» деген құдайға табынған. Олардың бүкіл өмірі тәңіртауымен тығыз байланысты балғандықтан, тәңіртауына шексіз табынған. Тәңіртауын өзін асыраушы құдай, тағдырын шешетін тылсым күш деп түсінген. Сондықтан бұл тауға «тәңір» деген сөзді қосып «тәңіртау» деп атаған. Неше мың жылдан келе жатқан тарихи атауды қытайлар болса бертін келе баспа-бас аударып 天山 Тянь шань (天 *tian* мағынасы тәңір, құдай, жаратушы; 山 *shan* мағынасы тау) деп алса, орыс географы, әрі саяхатшысы Петр Петрович Семёнов Тянь-Шанский 1856-1857 жылдары тәңіртауын картаға «Тянь-Шань» деген қытай атауымен ғылыми айналысқа түсірді. Тіпті өз фамилиясын Тянь-Шанский деп өзгертті. Сол себепті бүгінде ғылыми әдебиеттерде «Тянь-Шань» атауы көбірек қолданыста.

3. Жартылай дыбыстық жартылай мағыналық аударма арқылы хатқа түскен ономастикалық атаулар.

匈奴城 Ғұн қаласы мұндағы 匈奴 (*Xiong nu*) Ғұн 城 *cheng* қала дегенді білдіреді. 白狄, 赤狄 сөздері қазір ақ тиек, қызыл тиек деп аударылады. Мұндағы 白 ақ, 赤 қызыл дегенді білдірсе 狄 (қазіргі оқылуы *di*) ғұндардың ежелгі атауы болып сол кезде *tiek* дегенге жақын оқылған. Бұл негізінен осы этностың қызыл-оңтүстік, ақ-батыс деген ұғымдағы географиялық орналасуына байланысты айтылса керек. Сол сияқты 单于城 тәңірқұт қаласы.

母阚氏 оқылуы *m uan zhi* мұндағы 母 *mu* сөзі қытай тілінде *ана, шеше* деген мәнді білдірсе, 阚氏 *uan zhi* яғни *анжы* (абысын-анжы) деп ғұндар тәңірқұт әйелдері мен қыздарын атаған. 三姓乌护 *уш оғыз*, 九姓乌护 *тоғыз оғыз*; сол сияқты қытайлар жағынан қойылған 保义可汗 (сенімді ақтайтын қаған), 崇德可汗 (әділетті қаған), 昭礼可汗 (дәстүрді жалғастырушы қаған), 彰信可汗 (сенімді қаған) т.б. атаулар кездеседі. Жоғарыда аталған ономастикалық атаулардың үш түрінен басқа және де негізінде түпнұсқа қытайша, бірақ көне түркілер олардан дыбысталуы бойынша қабылдап алған атаулар да кездеседі. Мәселен *Саңғұн* дегенді 相温 (*xiang wen*) деп жатса, ол әсілінде 将军 (*jiang jun*) яғни әскери қолбасы, сардар деген сөзден шыққан. Осы тектес құнчүй 公主 *gong zhu* - қаған қызы; тұтұқ 都督 (*dou du*) - бас бақылаушы, басқарушы; *кочо* 高昌 (*gao chang*) - тұрфандағы ежелгі қала мемлекетінің аты; *тойын* 道人 (*dao ren*) - будда жолымен жүрген адам, т.б [6]

Қорытынды

Қорыта келгенде, ономастикалық атаулар мен өзге де тілдік деректер тарихтың куәсі ретінде ежелгі тарихымызды, тілімізді зерттеуде өте маңызды. Оны зерттеу арқылы, бір жағынан, тарихтың терең қойнауына сүңгіп, тегімізді, даламыздың тарихын анықтасақ, енді бір жағынан, яғни лингвистикалық тұрғыдан алғанда, түркі тілдерінің ежелгі дәуірін, тарихын, таралу аумағын анықтауға үлкен септігін тигізері хақ. Сондықтан да Қытай жылнамаларындағы ғана емес, жалпы өзге де тілдерде жазылған тарихымызға қатысты ежелгі мұраларды аудару, оның ішінде ономастикалық, тілдік атауларды дұрыс қалпына келтіру (реконструкциялау), аудару арқылы бір жүйеге түсіріп қолданудың маңызы өте зор деп білеміз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. 1998ж., Пекин, Ұлттар баспасы, 1-том, 18-22бб.
2. Ғабитханұлы Қ. Ғұн тілі //ҚР ҒА хабарлары филология сериясы, 2001ж., №2, 3-13 бб
3. Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. 1998ж., Пекин, Ұлттар баспасы, 1-том, 2- томдары
4. Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. 1998ж., Пекин, Ұлттар баспасы, 1-том, 2- томдары
5. <https://baike.baidu.com/李将军列传//5852248>
6. Қытай тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. 1998ж., Пекин, Ұлттар баспасы, 1-том, 2- томдары

ДРЕВНЕТЮРКСКАЯ ОНОМАСТИКА В КИТАЙСКИХ ХРОНИКАХ

Кайрат Габитханұлы

А. Институт языкознания имени Байтұрсынулы, г. Алматы, Казахстан

e-mail: Kayrat.g@mail.ru

Аннотация. Данные китайских летописей, относящиеся к Центральной Азии, до сих пор были основным мотивом всех исследователей доказать свои выводы другим. К сожалению, хотя сегодня и известно, как читать некоторые тюркские ономастические имена в китайских летописях, наши историки обращают внимание только на историю, не принимая во внимание лингвистический аспект науки. Перевод и реконструкция, сделанные русскими и западными учеными в конце XIX века, принимаются такими, какие они есть. В исследовании обсуждались особенности ономастических названий, характерных для тюркских народов, которые соответствовали китайским иероглифам в китайских летописях, проблемы их перевода и реконструкции.

Ономастические имена, т. е. названия племен, стран, родов, имена лиц, названия титулов и мест, тесно связаны с древней историей народа. Поэтому это не только лингвистика. Он также считается объектом исследования исторической науки.

При изучении ономастических названий, характерных для определенного народа, обычно помимо языка и истории этого народа следует обращать внимание также на его географическое расселение и миграционное положение в истории, культуре, торговле и т. д. связи с другими народами, религиозные верования, другие языки и письменность, используемые за пределами их собственного языка, фонетические изменения языка и т. д. лучше уделить комплексное внимание этим вопросам.

Ключевые слова: Китайские летописи, тюркские топонимы, иероглифы, источники, историография, реконструкция..

ANCIENT TURKIC ONOMASTICS IN CHINESE CHRONICLES

Kairat Gabitkhanuly

A. Institute of Linguistics named after Baitursynuly, Almaty, Kazakhstan
e-mail: Kayrat.g@mail.ru

Annotation. Data from Chinese chronicles relating to Central Asia have hitherto been the main motive of all researchers to prove their findings to others. Unfortunately, although today it is known how to read some Turkic onomastic names in Chinese chronicles, our historians pay attention only to history, without taking into account the linguistic aspect of science. The translation and reconstruction made by Russian and Western scholars at the end of the 19th century are accepted as they are. The study discussed the features of onomastic names characteristic of the Turkic peoples, which corresponded to Chinese characters in Chinese chronicles, the problems of their translation and reconstruction.

Onomastic names, i.e. names of tribes, countries, clans, names of persons, names of titles and places, are closely related to the ancient history of the people. Therefore, this is not only linguistics. It is also considered an object of study for historical science.

When studying onomastic names characteristic of a particular people, usually, in addition to the language and history of this people, one should also pay attention to its geographical distribution and migration position in history, culture, trade, etc, connections with other peoples, religious beliefs, other languages and scripts used outside their own language, phonetic changes in the language, etc. it is better to give comprehensive attention to these issues.

Keywords: Chinese chronicles, Turkic toponyms, hieroglyphs, sources, historiography, reconstruction.